

Music Box

FILMHANDLEDNING

Denna filmhandledning ingår i projektet "Levande historia"
och finns även publicerad i studiematerialet *Bilden av Förintelsen*.

Svenska Filminstitutet, Box 27126, 102 52 Stockholm. Telefon 08-665 11 00.

REGI Constantin Costa-Gavras
PRODUKTION Carolco International, USA 1989
PRODUCENT Irwin Winkler
VERKSTÄLLANDE PRODUCENT Joe Eszterhas, Hal Poire
MANUS Joe Eszterhas
FOTO Patrick Blossier
SCENOGRAFI Jeannine Claudia Oppewall
KOSTYM Rita Salazar
KLIPPNING Joëlle Van Effenterre
LJUD Pierre Gamet
ORIGINALMUSIK Philippe Sarde

I ROLLERNA

ANN TALBOT Jessica Lange
MICHAEL J. LASZLO Armin Mueller-Stahl
MIKEY TALBOT, ANNS SON Lukas Haas
KARCHY LASZLO, ANNS BROR Michael Rooker
DEAN TALBOT, ANNS F.D. MAN Ned Schmidtke
HARRY TALBOT Donald Moffat
GEORGINE WHEELER Cheryl Lynne Bruce
JACK BURKE, ÅKLAGARE Frederic Forrest
DOMARE IRWIN W. SILVER J. S. Block
JAMES NATHANSON Felix Shuman
JUDIT HOLLO Magda Szekeley Marburg
ISTVAN BODAY Sol Frieder
GEZA VAMOS Michael Shillo
MELINDA KALMAN Elzbieta Czyzewska
VLADIMIR KOSTAV George Pusep
PAL HORVATH Tibor Kenderesi
MAGDA ZOLDAN Mari Töröcsik
SANDY LEHMAN Mitchell Litrofsky
MACK JONES Albert Hall
JOE DINOFRIO Joe Guzaldo
MARIA Christiana Nicola

TEKNISKA UPPGIFTER

SPELTID 123 minuter
LÅNGD 3.442 meter (35 mm)
FORMAT Cinemascope (1:2,35)
LJUD Dolby Stereo
CENSUR Tillåten från 7 år
ÖVERSÄTTNING Paula Ekström
SVENSK PREMIÄR 6 juli 1990

BIOGRAFDISTRIBUTION

Svenska Filminstitutet, Box 27126, 102 52 Stockholm
Telefon: 08-665 11 00, Telefax: 08-661 18 20

KLAS VIKLUND

Music Box

FILMHANDLEDNING

Music Box är en berättelse om en kvinnlig amerikansk advokat som åtar sig att försvara sin ungerskfödde far när han efter fyrtiofem år pekats ut som en sadistisk ledare för en SS-liead dödspatrull i Ungern under andra världskriget. Dottern vill tro på faderns oskuld, men inser efterhand att fadern har ett förflutet som hon inte känner till.

Frågan om hur vi idag ska minnas och hantera de brott som begicks under andra världskriget står i fokus i denna rättegångsthiller. Filmen vill visa att brotten inte utfördes av anonyma monster, utan av personer som kunde varit våra anhöriga. I filmen antyds att nazistiska krigsförbrytare efter kriget rekryterades av USA för att bekämpa den framväxande kommunismen. *Music Box* uppmanar oss att inte blunda för dessa omständigheter, utan att se sanningen och ta dess konsekvenser.

Filmen har engelskt och ungerskt tal och är textad på svenska. Rekommenderas från åk 9.

FILMENS HANDLING

Chicago, USA 1989. Det är fest hos den ungerska invandrarföreningen. Den pensionerade stålverksarbetaren Michael J. Laszlo dansar med sin dotter Ann Talbot. Han är ensamstående sedan flera år. Hans närmaste anhöriga är dottern Ann, sonen Karchy och Anns elvaårige son Mikey.

Ann Talbot arbetar som framgångsrik brottmålsadvokat. Under en arbetsdag i domstolen blir hon ombedd att kontakta sin far. Det visar sig att fadern fått ett brev från Byrån för särskilda utredningar vid Justitiedepartementet, ett brev där han anklagas för grova krigsförbrytelser i hemlandet Ungern under slutet av andra världskriget. Den formella anklagelsen är att han ljugit om sin bakgrund när han i februari 1952 ansökte om amerikanskt medborgarskap. De amerikanska myndigheterna vill därför frånta Michael J. Laszlo hans amerikanska medborgarskap och utlämna honom till Ungern.

Ann Talbot följer sin far till åklagaren Jack Burke för att reda upp vad hon anser vara ett missförstånd. Fadern hävdar att anklagelsen är iscensatt av de ungerska kommunisterna som hämnd därför att han för fem år sedan protesterat mot den ungerska kommunistregimen genom att avbryta en föreställning med ungerska folkdansare som besökt USA.

Fadern förklarar för sin dotter att han visserligen tjänstgjort som gendarm när nazisterna hade makten i Ungern – men att han enbart sysslade med kontorsgöromål. Han bedyrar även sin oskuld inför barnbarnet Mikey. Han och Mikey har en mycket nära relation. Tillsammans gör de armhävningar samtidigt som morfar förklarar: "En sund kropp ger en sund själ."

Ann Talbot bestämmer sig för att försvara sin far. Hon byter tillfälligt advokatbyrå genom att flytta till en firma som ägs av hennes före detta svärfar, Harry Talbot, där hon tidigare arbetat. I samband med flytten påstår en av hennes gamla kolleger att Harry Talbot druckit bourbon med den tyske krigsförbrytaren Klaus Barbie under sin tid vid OSS, sedermera CIA. Kollegan antyder att den amerikanska underrättelsetjänsten hade flera före detta Gestapomän på sin lönelista i jakten på kommunister under det kalla kriget.

Ann Talbot läser in sig på fallet. Tillsammans med sin assistent gör hon en kartläggning av faderns liv. Hon överraskas av upplysningen att fadern sedan tio år har en älskarinna. Hon finner att fadern under lång tid regelbundet skrev ut checkar på stora belopp till en Tibor Zoldan. Fadern förklarar att Zoldan var en nära vän från Ungern som fått låna pengar för att kunna etablera sig i USA.

Kvällen före rättegången stämmer Ann möte med åklagaren Jack Burke på en restaurang. Inför åklagaren spelar Ann ut en upplysning som hon fått via sin svärfar: Jack Burke sägs ha varit inblandad i en

bilolycka där hans fru dog och där Burke enligt polisrapporten varit rattfull. Burke försvarar sig med att säga att åtalet lades ned i brist på bevis.

Rättegången inleds. Åklagaren Jack Burke presenterar ett bevis, en kopia av ett ID-kort med Michael J. Laszlos underskrift och fotografi där det framgår att Laszlo ingått i Specialsektionen inom den ungerska Pilkorsrörelsen, en organisation med nära koppling till SS:s Einsatzkommando.

Åklagaren kallar inledningsvis tre vittnen som identifierar Michael J. Laszlo som den fruktade Mishka, verksam i Budapest i slutet av 1944 och början av 1945. Alla vittnen minns Mishka som den man som skötte avrättningarna vid den så kallade Förhørscentralen, nära Lanchidbron vid Donau. Ett vittne nämner att Mishkas närmaste man hade ett ärr i ansiktet. Ann Talbot undergräver trovärdigheten hos samtliga vittnen genom att lyfta fram deras anknytning till det ungerska kommunistpartiet.

Ett fjärde vittne, den ungerska kvinnan Melinda Kalman, kallas in för att vittna om våldtäkt och tortyr. Hon berättar om en sadistisk lek som gick ut på att låta henne göra armhävningar över en bajonett medan Mishka sa: "En sund kropp ger en sund själ." Efter kvinnans vittnesmål är Ann Talbot omskakad. Hon ställer inga frågor till vittnet. Fadern, som suttit med oberörd min, rusar fram till vittnesbåset och skriker att allt är lögn. Det kvinnliga vittnet spottar på honom. Michael J. Laszlo vrålar tillbaka, men får en hjärtattack och faller ihop i rättssalen.

Ann Talbot är skräddad över sin fars kollaps och har svårt att ta in den information hon får av sin assistent som har nya uppgifter om Tibor Zoldan. Assistenten misstänker att fadern pressades på pengar av Tibor Zoldan. Utbetalningarna upphörde för tre år sedan då Zoldan dog i en trafikolycka där en bilist smet från olycksplatsen.

Via sin svärfar får Ann Talbot kontakt med en före detta KGB-agent som numera arbetar för CIA. Agenten kallas till rättegången för att vittna om Operation Harlequin där KGB förfälskade handlingar för att smutskasta fiender till kommunistregimen som var bosatta i väst. Agentens vittnesmål kullkastar betydelsen av Michael J. Laszlos ID-kort från Specialsektionen.

Åklagaren presenterar ytterligare ett vittne, en äldre man i Ungern som säger sig ha arbetat med Mishka. Mannen kan på grund av ålder och sjukdom inte resa till USA. Domaren tar därför med sig åklagare och advokat för att förhöra vittnet på ett sjukhus i

Budapest. Innan avresan får Ann en mapp av sin assistent innehållande dokument om Tibor Zoldan samt en adress till Zoldans syster i Budapest.

På hotellrummet i Budapest blir Ann Talbot uppsökt av en äldre man som överlämnar dokument som misskrediterar det nya ungerska vittnet. Det visar sig att vittnet tidigare identifierat två olika män som Mishka. Ann presenterar dokumenten och domaren förklarar att det inte längre finns tillräckligt med bevis för en fällande dom.

Under vistelsen i Budapest tar Ann Talbot en promenad utmed Donau. Hon stannar en stund vid brofästet till Lanchidbron, den plats där flera vittnen uppgivit att avrättningarna skedde. Ann gör också ett improviserat besök hos Tibor Zoldans syster.

Tibor Zoldans syster visar de minnessaker hon har kvar från sin bror och som skickats till henne efter Tibors död i USA: några vykort, en kamera och en plånbok med ett kvitto till en amerikansk pantbank. Systemen ber Ann lösa ut panten och skicka den till henne. Just som Ann ska gå får hon syn på ett foto föreställande en man med ett ärr på kinden. Systemen berättar att Tibor genomgick tre operationer efter kriget för att avlägsna ärrret.

Åter i Chicago möts Ann Talbot av tidningarnas förstasidor som berättar att åtalet mot hennes far lagts ned. Ann går till pantbanken och löser ut panten: en speldosa av trä. Hon öppnar dosan. Samtidigt som musiken spelar kommer ur lådans inre ett antal svartvita fotografier, bilder som avslöjar hennes far som den grymme Mishka.

Ann bryter ihop. Hon kör förbi faderns hus, men stannar inte. Fadern ringer till henne, men hon besvarar inte hans telefonsamtal. Dagen därpå åker hon till svärfaderns hus där man firar det nedlagda åtalet. Ann möter sin far i enrum och konfronterar honom med vad hon vet: hon har sett fotografierna och hon förstår varför Tibor Zoldan utsatte honom för utpressning. Ann gråter och säger att hon älskar honom. När fadern ihärdigt nekar till hennes anklagelser skriker Ann att hon aldrig mer vill träffa honom och att han aldrig mer ska få träffa hennes son Mikey.

Ann Talbot väljer att skicka fotografier och negativ till åklagaren Jack Burke. Bilderna publiceras på förstasidan i morgontidningen Chicago Tribune. Ann tar tidningen och sätter sig på sin altan tillsammans med sin son Mikey.

Music Box har regisserats av den grekiskfödde regissören Constantin Costa-Gavras, känd för politiska thrillers där han starkt engagerat sig mot förtryck och våld. Till hans mest omtalade filmer hör *Z* (1968), *Försvunnen* (1981) och *Förråd* (1988).

För manuskriptet till *Music Box* svarar Joe Eszterhas som tidigare samarbetet med Costa-Gavras kring *Förråd* och även skrivit manus till filmer som *Flashdance* (1983), *Kniven är enda vittnet* (1985) och *Basic Instinct* (1992). *Music Box* är delvis färgad av författarens personliga erfarenheter. Eszterhas är född i Ungern 1944. Efter att ha tillbringat sina första år i olika flyktingläger kom han sex år gammal med sina föräldrar till USA.

Music Box är en fiktiv berättelse. I sitt arbete med manuskriptet till filmen har dock Eszterhas hämtat stoff från verkliga händelser. Den rättsliga processen i *Music Box* har sin förebild i fallet John Demjanjuk där en ukrainskfödd bilarbetare från Cleveland i Ohio 1976 utpekades som "Ivan den förskräcklige", en man som misstänktes för att ha begått ohyggliga brott i det polska förintelslägret Treblinka under åren 1942–43.

Vid en första rättegång i Cleveland åtalades Demjanjuk för att ha ljugit om sin bakgrund då han ansökte om amerikanskt medborgarskap 1951. Åklagaren grundade sitt åtal på vittnesmålen från en grupp överlevande från Treblinka. Åklagaren hade även tillgång till ett ID-kort som ställts till förfogande av de sovjetiska myndigheterna. Av ID-kortet framgick att en viss Ivan Demjanjuk var utbildad i det tyska koncentrationslägret Trawniki för tjänstgöring i nazisternas arbetsläger och förintelsläger.

En stor del av rättegången mot Demjanjuk upptogs av vittnesmål från personer som pekade ut den unge Demjanjuk på olika fotografier. Omständigheterna kring dessa fotokonfrontationer ifrågasattes starkt samtidigt som det framkom att flera vittnen kände varandra sedan tidigare och möjligen pratat ihop sig kring sina vittnesmål.

Efter ytterligare en rättegång i USA utlämnades Demjanjuk 1983 till Israel där han under perioden 1987–88 ställdes till svars för krigsförbrytelser, däribland mordet på 850.000 judar i Treblinka. Efter elva år i fängelse frikändes han 1993 i brist på bevis varpå den drygt 75-årige Demjanjuk återvände till Cleveland.

I filmen *Music Box* nämns fallet Demjanjuk i förbigående av en kollega till advokaten Ann Talbot. Kollegan lyckas inte uttala namnet Demjanjuk rätt och någon förklaring till vem denne man är ges inte i filmen. På ett liknande sätt förekommer den tyske

krigsförbrytaren Klaus Barbies namn i filmens dialog utan att någon närmare presentation ges.

Klaus Barbie, även kallad "Slaktaren från Lyon", var Gestapochef i Lyon 1942–44 där han blev ökad för grova övergrepp och tortyr. Efter kriget anses Barbie ha fått hjälp av den amerikanska underrättelsetjänsten att fly till Sydamerika. Då han 1983 utlämnades från Bolivia till Frankrike var krigsförbrytelseerna preskriberade. Han åtalades istället för brott mot mänskligheten och dömdes 1987 till livstids fängelse för deportation av 800 franska judar och motståndsmän till Auschwitz.

I *Music Box* förekommer anspelningar på olika företeelser som rör det storpolitiska, internationella spelet efter andra världskriget. Många av dessa detaljer är mycket vagt beskrivna. Den spända situationen kring det kalla kriget och skrällen för kommunismen kan idag verka främmande för en ung publik som ser *Music Box*. Filmen utspelar sig 1989, samma år som Berlinmuren faller. Det återstår ännu ett par år till Sovjetunionens upplösning 1991.

Sammanlagt beräknas att 10.000 nazister eller nazisympatisörer, från olika delar av Europa, fick en fristad i USA efter kriget. De bytte utseende och identitet och blev en del av det amerikanska samhället. Flera av dem rekryterades till underrättelseorganisationen OSS, sedermera CIA. Sovjetunionen, som under det andra världskriget varit USA:s allierade, hade plötsligt blivit dess främsta fiende. De forna nazisterna blev i detta läge ett viktigt redskap i spionageverksamheten för att bekämpa kommunismen.

USA släppte också in flera nazister av industripolitiska och vetenskapliga skäl, som raketkonstruktören Werner von Braun. Denne blev så småningom chef på NASA under 1960-talet och medverkade i det amerikanska Apollo-programmet. Han var delaktig i att USA som första nation kunde landa på månen 1969.

Den sovjetiska underrättelsetjänstens försök att smutskasta fiender till kommunistregimen bosatta i väst, i filmen kallad Operation Harlequin, är påhittad. Den verkliga förebilden för denna typ av aktion är Operation Neptune, en tjeckisk-sovjetisk desinformationskampanj iscensatt i mitten av 1960-talet i syfte att förlänga preskriptionstiden för att kunna åtala naziförbrytare. Operation Neptune har ofta anförts vid rättegångar mot krigsförbrytare, men har ständigt avvisats. Den betydelse som tillmäts Operation Harlequin i filmen *Music Box* är orealistisk och motiveras endast av den dramaturgiska effekten.

Filmen *Music Box* utspelar sig i ett modernt USA samtidigt som en stor del av handlingen kretsar kring några händelser i Ungerns huvudstad Budapest i december 1944 och våren 1945. Ungern stod under andra världskriget på Tysklands sida. Vid den tid då filmens Michael J. Laszlo tjänstgjorde som gendarm i Budapest styrdes Ungern av den fanatiska Ferenc Szálasi och hans fascistiska och antisemitiska organisation Pilkorsrörelsen. När tyskarna i oktober 1944 tillsatte Szálasi som premiärminister inleddes en hänsynslös terrorvåg riktad mot judarna i Budapest.

Av Ungerns 600.000 judar mördades drygt 360.000. Många av de judar som överlevde kunde lämna landet tack vare Raoul Wallenbergs insatser. Vid krigsslutet upplöstes Pilkorsrörelsen då flera i organisationen, däribland ledaren Szálasi, avrättades.

EN MAN - TVÅ IDENTITETER

Vad vet vi egentligen om våra anhöriga eller om våra närmaste vänner – och hur mycket vill vi veta? I filmen *Music Box* får vi följa den kvinnliga advokaten Ann Talbot när hon steg för steg kommer till insikt om att hennes far varit ledare för en SS-lierad dödspatrull i Ungern vid andra världskrigets slut.

Filmen *Music Box* är upplagd som en rättegångsthiller. Det finns en anklagelse och en utpekad man som ställs inför rätta. Men vid sidan av rättegången handlar en stor del av filmen om spelet mellan de inblandade personerna och deras sätt att förhålla sig till komplikationen i själva anklagelsen.

Redan i filmens första scen illustreras denna problematik i en kort dialog där några människor möts på en fest hos den ungerska invandrarföreningen. En man kastar ur sig ett lösryckt påstående: "Advokaten är söt, men brodern lär vara en klantskalle." En kvinna, som tycks veta mer än hon vill avslöja, bollar frågan vidare: "Vad tycker du, Karchy?" Den man hon kallar Karchy svarar: "Ja, systemen är trevliga." Den förste mannen vill veta mer: "Känner du henne?" Karchy svarar: "Det är jag som är brodern."

Music Box är en berättelse om hur en anklagelse formuleras och hanteras. Liksom i dialogen på festen tycks de inblandade personerna tala förbi varandra, som om de inte riktigt känner den person som pekas ut. Kan den hygglige amerikanske familjefadern vara samma person som i krigets skugga begick övergrepp mot civila i Budapest?

I scenen från invandrarföreningens fest etableras också Michael J.

Laszlo som person. Hans relation till sin familj beskrivs samtidigt som hans bakgrund presenteras. De dansande människorna, musikerna i folkdräkt och den nasalt sjungande kvinnan är först svåra att placera i tid och rum. Är vi i USA eller Europa? Är det nutid eller dåtid? Efterhand skymtar en amerikansk flagga vid sidan av den ungerska flaggan och vi ser modernt klädda människor i vita skjortor och jeans. En bild av Frihetsgudinnan finns uppsatt i rummet. Vi förstår att medlemmarna i denna amerikanska invandrarförening är stolta både över sin gamla och sin nya kultur.

Michael J. Laszlo har flytt den kommunistiska regimen i hemlandet Ungern för ett nytt liv i USA. Den uppmärksamme åskådaren ser att det i festlokalen finns en stor oljemålning av Lanchidbron i Budapest. Denna bro visar sig senare vara platsen där den fruktade Mishka begick flera av sina övergrepp. Tavlans bild med som en tyst anklagelse och en påminnelse om att man alltid bär det förflutna med sig.

Michael J. Laszlo har bott 37 år i USA och uppfostrat två amerikanska barn. Dottern är framgångsrik advokat och sonen deltog som soldat i Vietnamkriget. Inte ens Michael J. Laszlos hustru, som han träffade på en flyktingförläggning i Österrike efter kriget och som är död sedan många år, kände till hans tid i Budapest. Den ende som visste något var Tibor Zoldan, som före sin död använde denna kunskap för att pressa pengar av Laszlo.

Inledningsvis är det oklart om Michael J. Laszlo verkligen är den fruktade Mishka. Under filmens gång framkommer allt fler omständigheter som pekar mot honom. För filmens upphovsmän är det ett trovärdighetsproblem att få publiken att förstå att den älskade pappan, som ensam uppfostrat två barn, kan vara det monster som vittnena talar om. Vad är det hos honom som en gång gjorde honom till detta odjur? Är det något som finns dolt i den mänskliga naturen? Kan alla, under vissa specifika förutsättningar, begå grymheter som vi annars skulle anse omöjliga?

Det är känt att kommandanterna för förintelslägren Auschwitz och Bergen-Belsen, Rudolf Höss respektive Josef Kramer, upprätthöll ett borgerligt familjeliv och allmänt uppfattades som omtänksamma fäder. Som ledare för en dödspatrull inom Pilkorsrörelsen figurerade filmens Michael J. Laszlo på en lägre nivå i det nazistiska dödsmaskineriet. Men hans brott bestod inte bara i att lyda och utföra order. Vittnen i filmen berättar om sadistiska böjelser och onda lekar enbart för grymhetens egen skull. *Music Box* handlar inte bara om ett kollektivt brott begånget inom ett politiskt

system, utan också om den individuella ondska som är förutsättningen för allt förtryck.

Under rättegången lyssnar Michael J. Laszlo på vittnesmålen med sammanbiten min. Först då vittnet Melinda Kalman redogjort för hur Mishka och hans män utsatt henne för gruppvåldtäkt och tortyr på Förhørscentralen vid Lanchidbron reser sig Laszlo i rättssalen. "Det är inte jag. Jag har inte gjort det. Jag är inget odjur, jag är en pappa. Jag var gift och jag älskade min fru och min familj. Jag kan inte ha gjort så mot er", skriker Laszlo innan han drabbas av en hjärtattack och faller samman på golvet i rättssalen.

Kanske är orsaken till Michael J. Laszlos upprördhet att han känner igen sig, utan att kunna identifiera sig själv som mannen bakom dessa brott. För honom skedde handlingarna i en annan tid, på en annan plats – i ett annat liv. Att vi har att göra med en man som under sitt liv uppträtt som två olika individer understryks av hans dubbla namn. En viktig fråga under rättegången är om "Michael J. Laszlo" är identisk med "Mishka". Ann Talbots före detta svärfar, Harry Talbot, är en av dem som tidigt i filmen kallar Michael J. Laszlo för Mishka. Det vittnar om att Harry Talbot är bekant med en annan sida av Laszlo än den hans dotter känner till. Denna detalj får också en vidgad innebörd när det visar sig att även svärfadern hyser antisemitiska åsikter.

Filmen *Music Box* är ett förtätat relationsdrama där spänningen främst ryms i dialogen och i laddade möten mellan olika personer. Samtidigt försummar inte upphovsmännen att utnyttja filmens möjligheter att visuellt gestalta dramat. I samband med att Ann Talbot förbereder rättegången har hon ett nattligt samtal med sin far där hon konfronterar honom med sina frågor: varför har familjen inte haft några judiska vänner; hur förklarar han ID-kortet från Specialsektionen och vittnesmålen där han pekats ut? Fadern försöker förklara. Den undanglidande tonen i hans svar förstärks av att halva hans ansikte döljs i skugga. Hans mörka sida tar konkret form i dessa bilder. Trots att rummet innehåller flera ljuskällor är scenen utformad så att faderns ena ansiktshalva konsekvent behålls i skugga.

Scenen avslutas med att fadern och dottern kramar om varandra. I den förtroliga situationen blottar fadern den svarta avgrund som ryms inom honom. Med låg röst och tydliga pauseringar säger han till sin dotter: "Du är lycklig, som är ung i Amerika, och inte i Europa, under kriget." Kameran, som följt faderns rörelse i omfamningen, visar fadern framifrån. Plötsligt vänder han upp sin

blick och tittar i det närmaste rakt in i kameran. Scenen innebär ett slags tyst medgivande från fadern, riktat till oss i publiken.

I samtal med sin dotter berättar fadern senare om sin uppväxt i Ungern. Han var en fattig bondpojke utan skolutbildning som imponerades av soldatlivet. Fadern förklarar: "Man fick en fin uniform med fjäder i hatten. Och musiken..." Vi anar de bakomliggande drivkrafterna då han i tjuugoårsåldern erbjuds ett vapen och en uniform, vilket för honom blir en möjlighet att skaffa sig både respekt och en identitet.

Ondskans natur har sysselsatt många filosofer. Att begå våldsamma eller onda handlingar är ett mänskligt beteende, orsakat av rädsla eller självbevaringsdrift. Det är även känt att det finns sjukligt störda personer som dras till våld och ondska. Men hur kan det komma sig att också till synes vanliga människor rutinmässigt kan begå grymheter?

Forskare har försökt visa att auktoritetsbundna människor följer de instruktioner som ges av överordnade, oavsett vad dessa instruktioner består i, till exempel när det gäller att utdela bestraffningar. Men det intressanta är att också normalt reflekterande människor i vissa situationer kan förledas att begå onda handlingar. För att förklara detta brukar forskarna lyfta fram fyra faktorer:

1. Uppfattningen om ondskan. Det måste skapas en acceptans att begå onda handlingar hos personer som normalt inte är disponerade att begå grymheter. Detta kan ske om det växer fram ett förakt för individer som anses mindre värda. Acceptansen för att begå grymheter kan också öka i händelse av att det pågår ett krig där dödandet är en del av vardagen.

2. Möjligheterna att göra karriär genom att begå onda handlingar är ett viktigt incitament som kan locka personer att begå grymheter.

3. Byråkratiseringen av ondskan. Ett moraliskt sammanbrott i en fungerande maktstruktur kan leda till att det hierarkiska systemet och dess byråkratiska procedurer utnyttjas för onda handlingar.

4. Upprättandet av en särskild och avskild gemenskap där grymheterna begås; en kultur där de onda handlingarna skapar tillfredsställelse och tillhörighet inom en grupp.

Många av de övergrepp som begås av militärer i skuggan av ett krig brukar kunna förklaras genom en kombination av dessa faktorer: ett förändrat samhällsklimat, möjligheterna till karriär och det militära systemets hierarkiska uppbyggnad. Svårare att förstå är den kult som kan uppstå kring de grymma övergreppen. I *Music*

Box utgör Tibor Zoldans ambition att med kameran dokumentera övergreppen en del av denna kult. Också de tyska nazisterna dokumenterade omsorgsfullt flera av sina grymheter. Trots att det inte var tillåtet kunde det även hända att nazisterna tog troféer från de personer de avrättat.

Filmen *Music Box* är producerad i USA, en nation som anklagats för att ha begått övergrepp under sina militära insatser i Mellanamerika, Korea och Vietnam. I *Music Box* presenteras Michael J. Laszlos son Karchy som en före detta vietnamsoldat. Utan att göra en poäng av det beskrivs Karchy som en person som under kriget i Vietnam skulle kunnat vara psykologiskt disponerad att begå samma grymheter som Mishka begått under andra världskriget.

Likheterna mellan den unge Mishka och Karchy är subtilt antydda, men alla detaljer pekar i samma riktning: Karchy saknar högre utbildning. Han representerar en främlingsfientlig inställning, till exempel genom att se ned på det ungerska vittnet som inte talar engelska. Närheten till våldet märks när han vill att systemen ska "krossa taskar". Karchy har ingen respekterad position i familjen: han blir utkörd från pappans sjukrum; systemen klagar på hans kläder och fadern hänar honom för att han inte kan steka fläsk. På samma sätt som Mishka i sin ungdom imponerades av militärens uniformer har Karchy funnit en trygghet i sin gröna militärjacka.

- Hur kan Michael J. Laszlo varit en bra förälder – samtidigt som han i hemlighet bar på ett svart förflutet? Är han samma person då som nu? Kan man tränga bort minnen och erfarenheter till den grad att man till slut inte tror att det har hänt? Hur uppfattar ni Tibor Zoldans bilolycka? Låter filmen påskina att Laszlo haft någon skuld i den?

- Diskutera faderns bakgrund och hans bevekelsegrunder för att begå de grymma övergreppen i Budapest under kriget. Jämför med hur sonen Karchys tid i Vietnam skulle kunnat se ut. Analysera de faktorer som kan locka vanliga människor att begå onda handlingar. Försök att kartlägga de faktorer som stärker människor i kampen mot våld, terror och förtryck.

SKULDFRÅGAN – RÄTTEGÅNG OCH RÄTTVISA

Music Box är en rättegångsthriller där händelserna i rättssalen kompliceras av att det parallellt pågår ett familjedrama där den

kvinnliga försvarsadvokaten Ann Talbot tvingas omvärdera sin syn på sin far, som är hennes klient. Tyngdpunkten i filmen förflyttas under filmens gång från att gälla faderns eventuella skuld, till frågan om hur dottern ska hantera sina misstankar om att fadern är en krigsförbrytare.

Själva rättegången skildras som ett spel där bevis läggs fram, granskas och värderas. Arbetet i rättssalen leds av domaren. Åklagarens och försvarsadvokatens roller är att argumentera för sina respektive ståndpunkter. Åhörare och journalister följer rättegången tillsammans med den jury som, i det amerikanska rättssystemet, har till uppgift att fälla sitt utslag i skuldfrågan.

I *Music Box* utnyttjas effektivt möjligheten att skapa spänning och engagemang hos oss åskådare genom att emellanåt låta oss byta position i detta rättsliga spel. Vi får dels identifiera oss med den åtalade och hans försvarsadvokat, dels möta åklagarens vittnen vars berättelser om våld och tortyr berör oss starkt. Under lång tid är vi enbart åskådare som överraskas av de olika vändpunkterna som inträffar under rättegången. Emellanåt upplever vi oss själva som en oberoende domare. Detta blir särskilt märkbart då vi upptäcker att vi tidigare i filmen fått del av unik information som aktörerna i filmen inte riktigt tycks känna till eller förstå.

Faderns uttalande "En sund kropp ger en sund själ" är en sådan detalj som planteras tidigt i filmen och som sedan återkommer under ett av vittnesmålen. På liknande sätt lanseras faderns vana att kalla dotterns afroamerikanska assistent för "zigenerska". Vid rättegången framkommer sedan att Mishka använt sig av detta nedsättande uttryck. Faderns gåtfullt laddade repliker i de förtroliga samtalen med sin dotter blir också föremål för vår tolkning: "Det kommer aldrig att bli bra igen" och senare "Du är lycklig, som är ung i Amerika, och inte i Europa, under kriget". Replikerna antyder att han är medveten om att de fakta som rullas upp kommer att påverka hans relation till sin dotter och sin familj.

Ann Talbot tycks under lång tid värja sig inför tanken på faderns eventuella skuld. Inte förrän under besöket hos Tibor Zoldans syster i Budapest får vi se hur hon drabbas av tvivel. Det sker när hon får syn på ett porträtt av Tibor Zoldan: en man med ett ärr i ansiktet, precis som flera vittnen beskrivit Mishkas närmaste man.

För att poängtera vad som sker inom Ann Talbot i detta ögonblick genomförs här en av filmens få spektakulära kameraåknningar. Ann Talbot vacklar omtumlad ut ur lägenheten.

Hon går in i en vägg. Kameran följer henne nedför en trappa, filmmusik i staccato driver på. Kameran rör sig snabbare än Ann Talbot. Kameran åker om henne på halva vägen och landar i mörkret vid trappans slut. Samtidigt som denna scen speglar Ann Talbots inre kris går det att se den forcerade kamerarörelsen som en lekfull hälsning till en publik som ligger flera steg före Ann Talbot när det gäller att dra slutsatser kring faderns skuld och Tibor Zoldans roll i dramat.

Som försvarsadvokat behöver inte Ann Talbot vara övertygad om sin klients oskuld för att kunna ta sig an ett visst mål. Försvarsadvokatens uppgift är att granska åklagarens bevisning, påvisa brister och eventuellt lyfta fram förmildrande omständigheter som kan tala till klientens fördel.

I inledningen av *Music Box* får vi höra Ann Talbot diskutera sin taktik när det gäller att försvara en knarklangare. Hon förklarar att hon avser få klienten frikänd genom att åberopa ett formellt fel: polisen glömde att läsa upp rättigheterna för den arresterade. Att polisen har flera vittnen på sin sida bryr hon sig inte om: "Vi får svärta ned dem!" Vi får även höra att hon tänker ta sig an ett inbrottsmål genom att träffa en uppgörelse med åklagaren.

Spelet kring den rättsliga processen inleds redan utanför rättssalen. Ann Talbot ber sin far le mot de väntande journalisterna när han stiger ur bilen och gör entré i domstolsbyggnaden. Hon uppmanar fadern att se på vittnena och inte visa sig svag genom att vända bort blicken. Det handlar om att uppvisa en yttre bild av självsäkerhet och oskuld. När rättegången i slutskedet riskerar att vändas till åklagarens fördel låter Ann Talbot sonen Mikey sitta med i rättssalen för att understryka att Michael J. Laszlo är respekterad både som far och morfar.

Samtidigt är det viktigt att den åtalade inte uppträder hotfullt eller arrogant. Det gäller att väcka juryns sympatier. Demonstrationerna utanför faderns hus, där överlevande från Förintelsen kastar in stenar genom hans fönster, vänds därför till pappans fördel sedan en journalist fotograferat Laszlo på trappan till sitt hem tillsammans med barnbarnet Mikey. Svärfadern Harry Talbot får syn på bilden i tidningen och kommenterar den inför Ann Talbot: "Du måste vara överlycklig. En gammal man i basebollkeps med armen om sitt barnbarn som hotas av en skrikande folkhop. Juryen blir hänförd." Här bidrar mediernas bevakning till att förvandla den misstänkte gärningsmannen till ett offer.

I domstolen försvarar Ann Talbot sin far som om han tveklöst är oskyldig. Hänsynslöst misskrediterar hon i grunden ärliga vittnen. Av sin före detta svärfar får hon kontakt med en företrädare för Operation Harlequin som ifrågasätter den tekniska bevisningen i form av ID-kortet. Helt okritiskt låter hon sig dras in i Mishkas internationella kontaktnät när hon under sitt besök i Budapest tar emot dokument som avfärdar det sista vittnet. Enligt Ann Talbot är hennes far utsatt för en kommunistisk konspiration. Först då rättegången är över inser Ann Talbot att den verkliga konspirationen bestått av det försvar hon själv byggt upp för sin far.

Ann Talbots aggressiva och hårda stil gör att åklagaren Jack Burke ofta hamnar i en försvarsposition, trots att det är han som är åklagare och Ann Talbot som är försvarare. Jack Burke är besviken över att Ann Talbot använder enkla trick i rättssalen för att förstöra vittnenas trovärdighet istället för att bemöta deras vittnesmål i sak. Samtidigt vill han undvika att hamna i en personlig konflikt med Ann Talbot. Jack Burke försöker behålla en professionell ton, baserad på ömsesidig respekt för deras respektive roller.

Ann Talbot är inne på en helt annan linje. Kvällen före rättegången försöker hon få till stånd en uppgörelse med åklagaren. De möts på en restaurang. Ann Talbot insinuerar att Burke varit rattfull vid den trafikolycka där hans hustru omkom. Jack Burke säger att inget kunde bevisas. "Jag åtalades aldrig för det fanns inga bevis. Jag var oskyldig."

Förutom att denna scen på ett effektivt sätt smutsar ned åklagaren och hans eventuella avsikter (tidigare har vi fått veta att bilolyckan tvingade honom att flytta och byta jobb) sammanfattar den på ett ironiskt sätt upplösningen av huvudkonflikten i filmen: Vi anar en skuld, men ingenting går att bevisa. Precis som för Jack Burke kommer senare åtalet mot Michael J. Laszlo att läggas ned i brist på bevis.

På ett yttre plan är det tydligt vem som är den anklagade i filmen *Music Box*. Det är Michael J. Laszlo som ensam utpekas som skyldig. Samtidigt ägnas en del av filmen åt att synliggöra Harry Talbot, en man som också tycks ha ett skumt förflutet – men som inte ställs till svars.

Till en början riktar filmen vår uppmärksamhet på antisemitismen i Ungern under andra världskriget. Michael J. Laszlo lyfts fram både som antisemit och antikommunist. Under filmens gång blir det allt tydligare hur antisemitismen efter kriget kopplas till de organisationer som vill bekämpa den framväxande

kommunismen. Denna rörelse representeras i filmen av Ann Talbots före detta svärfar, Harry Talbot.

Det var personer av Harry Talbots typ som efter kriget gav skydd åt naziförbrytarna genom att rekrytera dem till underrättelseorganisationer där nazisternas kunskaper om kommunismen i Europa kom till användning. Även om den rättsliga processen i *Music Box* enbart rör Michael J. Laszlo väljer filmen att steg för steg också demaskera Harry Talbot.

Ann Talbot frågar sin före detta svärfar om det är sant att han drack whisky med Klaus Barbie. "Inte just med honom", säger svärfadern och berättar om hur gamla nazister deltog i jakten på kommunister efter kriget då han själv arbetade inom underrättelsetjänsten. "Men du drack whisky med dessa monster?", frågar Ann och får till svar: "Ingen av dem jag drack med var monster. De var rejäla typer, som din far."

Harry Talbot är inte helt öppen med sina åsikter, han vet vad som är accepterat att säga. Hans huvudargument är att samarbetet med de före detta nazisterna motiverades av en pragmatisk politik i kampen mot kommunismen. Samtidigt ger filmen ett intryck av att skräcken för kommunismen också används som en dimridå för att skyla över antisemitiska åsikter.

"Förintelsen är världens heliga ko och de överlevande är vår tids helgon. Att pissa på Den okände soldatens grav är mindre farligt än att korsförhöra dem", säger Harry Talbot till Ann Talbot i början av filmen. Via sonen Mikey får vi senare veta att "grandpa Talbot" berättat att Förintelsen är överdriven och påhittad.

Ann Talbot är en lojal dotter och en duktig försvarsadvokat. Hon vinner rätttegången, men upplever samtidigt att hennes integritet som människa kränks då hon finner bilderna i speldosan som Tibor Zoldan pantsatt. Inom henne tycks finnas en känsla för en högre moralisk ordning och en vision om hur hon vill att det samhälle ska se ut där hennes son ska växa upp. Då hon finner bildbevisen bryts hennes lojalitet till fadern. Från den stunden är det omöjligt för henne att hålla isär sin egen känsla för rättvisa från hennes strikt professionella roll som den åtalades juridiska ombud.

Speldosan är en kraftfull metafor för hur ett kulturellt högtstående Europa i sitt inre döljer mord och groteska övergrepp. Bilderna i speldosan kan också ses som en symbol för hur ondskan kan finnas där vi minst anar det. Speldosans karaktär av leksak understryker kopplingen till barnet Mikey och omsorgen om vad vi lämnar över till kommande generationer. Det handlar om att öppet

spela ut korten, hur svarta de än kan verka. Pantsättningen av speldosan är också en bild av en skuld. Någon måste betala skulden för att lösa panten. I det här fallet är det Ann Talbot som åtar sig den uppgiften. Under hennes besök i pantbanken visas tydligt skylten "Redemptions", vilket står för "återköp" men också "försoning".

Anns beslut att förråda sin far genom att lämna över bilder och negativ till åklagaren motiveras av flera skäl: hennes vetskap om de grymheter fadern begått och som bekräftas av fotografierna i speldosan, faderns brist på ånger och faderns nakna begär att knyta barnbarnet Mikey till sig när han inser att han förlorat sin dotter. "Han är min pojke, min son", ropar Michael J. Laszlo när Ann besöker honom vid svärfaderns hus där fadern låter Mikey rida in en ponny som Harry Talbot gett Mikey i present. Mikey rider runt i en cirkel medan Laszlo manar på allt häftigare.

Det är i denna situation som Ann Talbot definitivt förlorar respekten för sin far. I slutuppgörelsen mellan Ann Talbot och fadern ser vi hennes känslor pendla mellan kärlek och förtvivlan: kärleken till den far hon älskar – avskyn mot de handlingar han begått. Hon inser att hon måste offra sin far för att rädda sin son. Hon måste bryta inflytandet från både morfar och farfar för att hennes son ska få en värdig framtid.

Ett återkommande visuellt tema i *Music Box* utgörs av de glasrutor och speglar som reflekterar Ann Talbots bild utan att hon själv tycks lägga märke till det. Spegelarna och glasrutorna används som en påminnelse om att hon måste se sig själv och sin egen roll, både i det vardagliga och det historiska dramat.

En glasruta i en ytterdörr som slår igen avslutar dialogen mellan Ann Talbot och hennes före detta man då han försökt avråda henne från att ta sig an målet. Ann Talbot sätter sig i trappan och ser in i en spegel efter att ha hört hur fadern sagt godnatt till hennes son genom att göra armhävningar ("En sund kropp ger en sund själ") och sluta en pakt: "Hamnar du i knipa, så hjälper jag dig – hamnar jag i knipa, så hjälper du mig." Ann speglar sig i ett mörkt fönster på sitt kontor då hon på kvällen går igenom handlingarna från Justitiedepartementet.

Slutuppgörelsen mellan Ann Talbot och hennes far äger rum i Harry Talbots villa. Scenen inleds med att Ann och fadern skymtar varandra mellan glasrutor. Dessa glasrutor konkretiserar att det efter Anns besök i Budapest kommit någonting emellan dem. Scenen slutar med att Ann trycker upp sin far mot en spegelvägg. Istället för att spegeln återger hennes egen bild möter hon sin fars ansikte.

Det är åklagaren Jack Burke som, efter det avslutande förhöret på sjukhuset i Budapest, uppmanar Ann Talbot att försöka se sin egen roll i dramat. Jack Burke redogör för sina motiv och vädjar till Ann Talbot som människa snarare än som juridiskt ombud för sin far:

Jag är inte hämndlysten, men jag tycker det är viktigt att minnas. Vi kan inte ändra det som skett, men vi kan minnas.

Påstå inte, efter allt vi hört under den här rättegången, att du är helt säker på din fars oskuld.

Vårt land har alltid velat vara en tillflyktsort för förföljda. Efter kriget släppte vi in tusentals offer, men tyvärr även några av bödlarna. Kriget var nästan över. Vi var i Tyskland och ryssarna var på väg in i Ungern. Men ungrarna dödade fortfarande judar. De gav sin romantiska Donau en alldeles egen blå nyans.

Du borde kanske gå ner till kajen och titta i vattnet. Kanske får du syn på ditt eget ansikte.

På väg tillbaka till hotellet i Budapest stannar Ann Talbot vid Lanchidbron. Hon går ned till kajen invid Donau och blickar ned i vattnet som kvällssolen färgat rött. Det är precis som ett vittne tidigare beskrivit: blå Donau är röd.

Music Box kan ses som en allegorisk berättelse där Ann Talbots personliga konflikt är ett dilemma som delas av nationer; tillsynes oskyldiga och neutrala länder, oförmögna att göra upp med nazitidens förbrytelser. Filmen uppmanar oss att lämna illusionerna om neutralitet och goda handlingar bakom oss. Liksom i Ann Talbots fall handlar det om att göra upp med det förflutna för att kunna börja om från början. Precis som för Ann Talbot är det en vanda att lämna ut och ange våra egna. Men på vilken moral vill vi bygga vår framtid?

Filmen *Music Box* antyder att också regeringar kan vara beredda att offra de moraliska principerna för den politiska egennyttan – och upprätthålla en kollektiv livslögn genom att försöka bibehålla en falsk självbild.

- Är det rätt att ställa krigsförbrytare från andra världskriget till svars efter att många är förflutit? Vad talar för, vad talar emot? Vilka problem är förknippade med att genomföra en rättegång då så lång

tid har gått?

- När i filmen anar vi att Michael J. Laszlo är skyldig? När förstår hans dotter det? Skulle Ann Talbot ha handlat annorlunda om fadern visat skuld och ånger då hon återvände från Ungern och konfronterade honom med sina bevis?
- Riskerar rättegångar mot enskilda förövare som Michael J. Laszlo att vända bort uppmärksamheten från det ideologiska spelet kring nationella särintressen – till exempel USA:s utnyttjande av naziförbrytare efter kriget? Diskutera vad Harry Talbot representerar i den här historien. Vad får vi veta om honom? Vilken uppfattning har han om nazisterna? Vilken innebörd har sekvensen där Ann Talbot missuppfattar vilken "grandpa" som sagt att Förintelsen är en överdrift?

MER ATT LÄSA

Regissören Constantin Costa-Gavras har i en intervju i den amerikanska filmtidskriften *Cineaste*, Nr 3, 1990, redogjort för sina intentioner med filmen *Music Box*; "Keeping Alive the Memory of the Holocaust" av Gary Crowdus.

Fallet John Demjanjuk finns beskrivet i boken *Identifying Ivan – A Case Study in Legal Psychology* av Willem Albert Wagenaar (Harvester Wheatsheaf, London 1988). Författaren till boken deltog som försvarets expertvittne i rättegången mot Demjanjuk. I boken redogör han för komplikationerna då överlevande från lägret efter 35 år ska identifiera en eventuell förövare.

John Demjanjuk och Klaus Barbie omnämns också i boken *Prosecuting Nazi War Criminals* av Alan S. Rosenbaum (Westview Press, Boulder, Colorado 1993), en översikt av de juridiska och moraliska frågorna kring att ställa krigsförbrytare till svars för brott som begåtts under andra världskriget.

Vanliga människors förmåga att begå onda handlingar diskuteras av Fred E. Katz i boken *Ordinary People and Extraordinary Evil – A Report on the Beguilings of Evil* (State University of New York Press, New York 1993).

Den tidigare koncentrationslägerfångenen Simon Wiesenthal har ägnat sitt liv åt att spåra upp krigsförbrytare från andra världskriget. Hans liv och arbete finns dokumenterat av Hella Pick i biografen

Simon Wiesenthal – Ett liv i rättvisans tjänst (Bokförlaget Rabén Prisma, Stockholm 1997). Wiesenthal har själv beskrivit sin jakt på naziförbrytare i sina memoarer *Rättvisa – men inte hämnd!* (Natur och Kultur, Stockholm 1989). I memoarerna beskrivs ett fall i USA som påminner om fallet Laszlo i *Music Box*. Wiesenthal lyckades 1964 spåra upp en sadistiskt lagd kvinna som tjänstgjort i koncentrationslägret Majdanek. Han fann henne i stadsdelen Queens i New York där hon omtyckt av grannar och familj levde under namnet Mrs Ryan.

Sveriges roll som fristad för nazistiska krigsförbrytare från framför allt Baltikum omnämns i Maj Wechselmanns bok *De bruna förbindelserna* (Ordfronts förlag, Stockholm 1995) samt i Tom Bowers bok *Det röda nätet – Hur KGB infiltrerade det brittiska spionnätet i Baltikum 1944–55* (Bokförlaget Prisma, Stockholm 1991). Ämnet finns även belyst av Heléne Lööv i artikeln "Swedish Policy towards Suspected War Criminals 1945–87", publicerad i tidskriften *Scandinavian Journal of History*, Nr 2, 1989.